

Hemmâm B. Münebbih'in Sahîfesi'nin İsimlendirilme Süreci

Sinan Erdim

Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Hadis Bilim
Dalı Doktora Öğrencisi

Özet:

Hadis edebiyatının en eski vesikaları olarak kabul edilen sahîfeler genel olarak Hz. Peygamber ve sahabe döneminde yazılmış olan küçük çaplı hadis kitaplarıdır. Sahabe döneminin önde gelen sahîfeleri arasında hiç şüphesiz Ebû Hureyre'den talebesi Hemmâm b. Münebbih'in rivayet etmiş olduğu es-Sahîfetu's-Sahîha da bulunmaktadır. Bu çalışmamızda Hemmâm b. Münebbih'in hayatına genel olarak değindikten sonra Sahîfesi'nin ortaya çıkışını ve isimlendirilme sürecini tespit etmeye çalıştık.

Anahtar Kelimeler; Hemmâm b. Münebbih, es-Sahîfetu's-Sahîha, hadis, Ebu Hureyre, isimlendirilme.

Abstract:

The Giving Name Process of Hammâm b. Munabbih's Sahifah

Sahifahs accepted as the oldest documents of the hadith literature are the small hadith books written, generally during the period of our prophet and his companions. There is another one called al-Sahifah al-Sahihah that was related from Abu Hurayra by his student Hammâm b. Munabbih which is one of the most important work written during the period of our prophet's companions. In this study, after mentioning a general life of Hammâm b. Munabbih we tired to enlighten the appearance of the book Sahifah and determine the process of the giving name.

Key Words: Hammam b. Munabbih, al-Sahîfah al-Sahihah, hadith, Abu Hurayra, entitle.

Giriş

Hadis literatürünün en eski ve en önemli kaynaklarının başında hiç şüphesiz sahîfeler gelmektedir. Aşağıda zikredeceğimiz örneklerde de görüleceği üzere sahîfe kavramına müteradif olarak cüz ve nüsha kelimeleri de kullanılmaktadır. Nitekim Fuad Sezgin, "Hadisler sahabe ve tabiinin ilkleri zamanında küçük defterlere kaydedilirdi ki bunların her birine sahîfe veya cüz denilirdi."¹ demektedir.

¹ Sezgin, Fuâd, *Târîhu't-Türâsi'l-Arabî (et-Tedvînu't-Târihi)*, Arapça'ya nakl. Mahmud Fehmi Hicâzî, Riyad, 1991, I, 119.

Sahîfe tabiri genellikle Hz. Peygamber ve sahabe devrinde yazılmış olan küçük çaptaki hadis kitapları için kullanılmaktadır.² Sahîfeler bu anlamda daha çok kitâbet ve tedvin dönemlerinin ürünleridir.

Sahabe döneminde yazılan sahîfelerin en meşhuru hiç şüphesiz Abdullah b. Amr İbnu'l-Âs (65/984)'ın es-Sahîfetu's-Sâdıka'sıdır.³ Abdullah b. Amr İbnu'l-Âs'ın "Resulullah'tan hadislerini yazmak için izin istedim, bana izin verdi ve ben de bu sahîfe'yi yazdım."⁴ ifadelerinde aynı kavramın kullanıldığını görmek mümkündür. Tâbiîn neslinden Mücâhid (68/687) bu sahîfe hakkında şunları nakletmektedir: "Abdullah b. Amr'ın yanına gittim. Başının altındaki sahîfeye bakmak istediğimde bana izin vermedi ve "Ey Beni Mahzûm çocuğu bırak." dedi. Ona, "Kitabını neden benden gizliyorsun" diye sordüğümde; "Bu Resulullah'tan işittiğim es-Sahîfetu's-Sâdıka'dır. O Sahîfe'dekiler ile benim aramda Resulullah'tan başkası yoktur." dedi.⁵ Abdullah b. Amr dışında Câbir b. Abdillah (74/693),⁶ Ali b. Ebi Tâlib (40/61),⁷ Semure b. Cundeb (60/679),⁸ Abdullah b. Abbâs (68/687)⁹ ve Sa'd b. Ubâde (14/684)¹⁰ sahîfe sahibi olduğu nakledilen sahabilerdendir.

Hadis usûlünde cüz kelimesi farklı çalışmalar için kullanılmıştır; Hadisin tedvinin ilk zamanlarında hadislerin yazıldığı defterlere cüz denildiği gibi belli bir kişiden gelen hadisleri toplamak maksadıyla tertip edilen küçük çaptaki kitaplara da cüz denilmiştir. Bu anlamda Süheyl b. Ebî Sâlih'in babasından onun da Ebû Hureyre'den rivayet ettiği cüz örneği burada hatırlatılabilir. Ayrıca belli bir konudaki veya muayyen sayıda

² Koçyiğit, Talat, **Hadis İstihlaları**, A.Ü. İ.F. Yay. Ankara, 1980, s. 381; Acioğlu Mustafa, **Hadis İlmihali**, Kayıhan Yay, İstanbul, 2010, s. 39.

³ Abdullah b. Amr'ın Sahifesi için bkz, Özdemir, Veysel, **Abdullah b. Amr ve es-Sahîfetu's-Sâdıka'sı**, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum, 2008.

⁴ İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd, **et-Tabâkâtü'l-Kebîr**, Dâru Sâdır, Beyrut, ts. VII, 189; er-Râmahurmûzî, Hasan b. Abdirrahman, **el-Muhaddisu'l-Fâsil Beyne'r-Râvi ve'l-Vâ'i**, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1404, s. 366.

⁵ İbn Sa'd, a.g.e, VII, 189; Râmahurmûzî, a.g.e, s. 367.

⁶ Hâkim, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah en-Neysâbûrî, **Ma'rifetu Ulûmi'l-Hadis**, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1977, s. 166; el-Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit, **el-Kifâye fi İlmi'r-Rivâye**, el-Mektebetü'l-İlmiyye, Medine, ts, s. 354.

⁷ Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâîl, **el-Câmi'u's-Sahîh**, tahk. Mustafa Dîb El-Boğa, Dâru İbn Kesîr, Beyrut-1987, İlim, 39; Müslim, Ebû Huseyn Müslim el-Haccâc, **el-Câmiu's-Sahîh**, Dâru İhyai't-Turâs, Beyrut, ts, Hac, 85.

⁸ İbn Hacer, Şihâbüddîn Ebû'l-Fadl Ahmed b. Ali, **el-İsâbe fi Temyizi's-Sahâbe**, Beyrut, 1412, IV, 173; İbn Sa'd, a.g.e, VI, 417.

⁹ İbn Sa'd, a.g.e, II, 371.

¹⁰ İbn Hanbel, Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Mervezî, **Müsned**, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992, V, 285; Dârakutnî, Ebu'l-Hasen Ali b. Ömer, **Sünen**, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1966 Akdiye, I.

ki hadisleri veyahut bir hadisin bütün rivayet tarihlerini toplayan birkaç sayfalık hadis kitapçıklarına da cüz adı verilmiştir.¹¹

Nüsha kelimesi ise kopya edilen eser anlamında kullanılmıştır. Kendisinden kopyalanılan eser için ise "asl" kavramı tercih edilmiştir.¹² Tâbiîn döneminin bu yazılı vesikaları için daha çok nüsha kelimesinin kullanıldığını görmekteyiz. Hadis usulü kitaplarında da bu dönem eserleri için ağırlıklı olarak tercih edilen "nüsha" kelimesidir.¹³

Örneğin el-Hatîb el-Bağdâdi (463/1070)'nin eserinde bahsettiği sahîfeler için nüsha kelimesini kullandığını görmekteyiz: "Hadis ashâbı arasında meşhur olmuş bazı nüshalar vardır. Bu nüshalar çokça hadis içermektedir. Râvî ilk hadisin metninden önce senedi zikreder sonra ise aynı isnadla der ve diğer hadisleri nakleder. Bu nüshalar arasında;

1- Ebu'l Yemân el-Hakem b. Nâfi'nin Şuayb b. Ebi Hamza'dan, onun Ebi'z-Zinâd'dan, onun A'rec'den, onun da Ebû Hureyre'den naklettiği nüsha.

2- Ebu'l Yemân el-Hakem b. Nâfi'nin Şuayb b. Ebi Hamza'dan, onun Nafi'den, onun da İbn Ömer'den naklettiği nüsha.

3- Yezid b. Zerî'in Ravh b. el-Kâsım'dan, onun Alâ' b. Abdurrahman'dan, onun da babasının Ebû Hureyre'den naklettiği nüsha.

4- Abdurrezzâk b. Hemmâm'ın Ma'mer'den, onun Hemmâm'dan, onun da Ebû Hureyre'den naklettiği nüsha.

El-Hatîb el-Bağdâdi bunların dışında da nüshalar olduğunu ancak bunları zikretmenin uzayacağını ifade etmektedir.¹⁴

Bu çalışmamızda Hemmâm b. Münebbih (132/749)'in hocası Ebû Hureyre (57/677)'den yazdığı ve tarihsel süreç içerisinde Sahîfetu Hemmâm, Nüshatu Hemmâm ve es-Sahîfetü's-Sahîha şeklinde isimlendirilen bu eserin isminin nasıl ve ne zaman ortaya çıktığını belirlemeye çalışacağız.

¹¹ Uğur. Müctebâ, **Hadis İlimleri Edebiyatı**, TDV, Ankara, 1996, s. 53; Yardım Ali, **Hadis I-II**, Damla Yay. İstanbul, 1997, c. II, s. 65.

¹² İbnü's-Salâh, Ebû Amr Osman b. Abdurrahman eş-Şehrezûrî, **Ma'rifetu Envâi Ulumü'l-Hadis**, Mektebetü'l-Farâbî, Beyrut, ts, I, 105; Kadı İyâz, İbn Musa el-Yahsûbî, **el-İlmâ' İlâ Ma'rifeti Usûlî'r-Rivâye ve Takyîd's-Sema'**, Dâru't-Turâs, Kahire, 1970, I, 158, el-Hatîb el-Bağdâdi, a.g.e, I, 237.

¹³ el-A'zamî, Muhammed Mustafa, **İlk Devir Hadis Edebiyatı**, çev. Hulusi Yavuz, İz Yay, İstanbul, 1993, s. 29.

¹⁴ el-Hatîb el-Bağdâdi, *el-Kifaye*, s.214.

1.Hemmâm b. Münebbih'in Hayatına Genel Bir Bakış

Tam ismi Hemmâm b. Münebbih b. Kâmil b. Siyec¹⁵ el-Yemânî, el-Ebnâvî olup künyesi Ebû Ukbe'dir. ¹⁶ Aslen İranlı olan¹⁷ Hemmâm'ın h. 40 tarihine yakın bir zamanda San'â'da doğduğu tahmin edilmektedir.¹⁸ Hemmâm genç yaşlarda Hicâz bölgesine gelmiş ve Ebû Hureyre başta olmak üzere Abdullah b. Abbas (68/687), Abdullah b. Ömer (74/693) Abdullah b. Zübeyr (73/692) ve Muâviye b. Ebi Süfyân (60/680)'la görüşüp onlardan rivayette bulunmuştur.¹⁹ Bununla beraber Hemmâm'ın Ebû Hureyre dışındaki sahabilerden rivayeti sınırlı sayıdadır. Hemmâm'ın en önemli rivayeti Ebû Hureyre'den yazmış olduğu Sahîfesi'dir.

Hemmâm b. Münebbih, ilimle uğraşan bir ailenin ferdi olup kardeşi Vehb b. Münebbih (114/732) de San'â'nın önde gelen âlimlerinden kabul edilmektedir. Meymûnî (274/887)'nin Ahmed b. Hanbel (241/855)'den naklettiğine göre Hemmâm savaflara katılıyor ve kardeşi Vehb için kitaplar satın alıyordu.²⁰ Yahyâ b. Maîn (233/847)'den nakledildiğine göre ise Vehb kardeşini Şam'a gönderir, kitaplar satın aldırır ve onları Arapça'ya tefsir ederdi.²¹ İbn Sa'd (230/845) "Hemmâm Ebû Hureyre'den çokça rivayette bulunmuştur." bilgisini vermektedir.²² Buhârî (256/870) Hemmâm'ı "Vehb b. Münebbih'in kardeşi, San'â'lı Faris oğullarından, Ebû Hureyre ve Muâviye b. Ebî Süfyân'dan rivayette bulundu." diye tanıtmaktadır.²³ İbn Hacer (852/1448) Vehb b. Münebbih ve Hemmâm b. Münebbih için "Yemen'in iki şeyhi" nitelendirmesinde bulunur.²⁴ Subhî Sâlih, Hemmâm'ın kitap ve defterlerle insanlara gelip hadis yazdığını nakleder.²⁵

¹⁵ es Sem'ânî, Ebû Said Abdülkerim b. Muhammed b. Mansur, **el-Ensâb**, Merkezu'lHedemât, Beyrut, 1998, III, 355.

¹⁶ İbn Hacer, **Tehzîbu't-Tehzîb**, I-XII, Dâru'l-Fikr, 1404, XI, 59.

¹⁷ İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, **el-Meârif**, Beyrut, 1970, s. 459; Buhârî, **et-Târihu'l-Kebîr**, Dâru'l-Fikr, Beyrut, ts, VIII, 236.

¹⁸ Sandıkçı Kemal, **İlk Üç Asırda İslam Coğrafyasında Hadis**, DİB Yay, Ankara, 1991, s. 81; Subhi Salih, **Ulûmu'l-Hadis ve Mustalahuhu**, Dâru'l-İlm, Beyrut, 2009, s. 32.

¹⁹ Nevevî, **Tehzîbu'l-Esmâ ve'l-Lügât**, Dâru'l-İlm, Beyrut, ts, II, 140.

²⁰ İbn Hacer, *a.g.e.*, XI, 59; Zirikî, Hayruddin Muhammed b. Ali b. Mumammed b. Fâris, **el-A'lâm**, Dâru'l-İlm, Beyrut, 2002, VIII, 94.

²¹ el-Hatîb el-Bağdâdî, **el-Câmi' li Ahlâki'r-Râvi ve Âdâbi's-Sâmi'**, Mektebetü'l-Meârif, Riyâd, 1403, II, 114.

²² İbn Sa'd, **Tabakât**, V, 544.

²³ Buhârî, **et-Târihu'l-Kebîr**, VIII, 236.

²⁴ İbn Hacer, **Tabsîru'l-Müntebih**, el-Mektebetü'l-İlmiyye, Beyrut, ts, II, 797.

²⁵ Subhî Salih bu bilgiyi el-Hatip el-Bağdâdî'nin *el-Câmi li Ahlâki'r-Râvi* isimli eserine atfen nakletmekte ancak bizim incelememize göre böyle bir bilgi bulunmamaktadır. Subhi Salih söz konusu eserin başka bir nüshasına atıfta bulunmuş olabilir. Bkz. Subhi Salih, **Ulûmu'l-Hadis**, s. 33.

Hemmâm b. Münebbih, cerh ve ta'dil imamlarınca sikâ kabul edilmiştir; İbn Hibbân (354/965) onu sika râviler arasında zikretmiştir.²⁶ Aynı şekilde Yahyâ İbn Maîn (233/847) de onu sika râviler arasında zikretmiştir.²⁷ İclî (261/874) ise "Yemenlidir, tâbîîndendir ve sikadır." şeklinde ifade etmiştir.²⁸

Nevevî (676/1277) "Âlimler sikâ olduğunda ittifak etmişlerdir." der.²⁹ Zehebî (748/1348) "sadûk" olarak nitelendirmiştir.³⁰ İbn Hacer (852/1448) ise "Dördüncü dereceden sikâdır." değerlendirmesinde bulunmuştur.³¹ Acâc el-Hafîb, Hemmâm için "Tabîînin âlimlerindendir." demektedir.³²

Ali b. el-Medini (234/848), Hemmâm b. Münebbih ve rivayetleri hakkında şu değerlendirmelerde bulunmaktadır: "Ebû Hureyre'nin talebeleri altıdır; Bunlar Said İbnü'l-Müseyyib, Ebû Seleme, Ebû Salih, A'rec, İbn Sîrîn ve Tâvûs. Hemmâm'ın ise bazı rivayetleri hariç hadisleri bunların hadislerine benzemektedir."³³

Hadis kitaplarının belirttiğine göre Yemenli muhaddislerin en sahih isnadı aynı zamanda Hemmâm'ın Sahîfesi'nin de isnadı olan; Ma'mer - Hemmâm - Ebû Hureyre zinciridir.³⁴

Hemmâm b. Münebbih'in vefat tarihi hususunda kaynaklarda 101, 102 ve 131 şeklinde farklı tarihler verilmektedir. İbn Sa'd, Hemmâm'ın 101 veya 102 senelerinde vefat ettiğini belirtir.³⁵ Buhârî, başta olmak üzere sonraki kaynaklar ise ölüm tarihini 132 olarak vermektedirler. Buhârî, Ali b. el-Medini'den naklettiğine göre "Hemmâm'ı gören ve ondan hadis yazan birine Hemmâm'ın ne zaman öldüğünü sordum. Bana 132 senesinde dedi." şeklinde bir kayıt düşer.³⁶

²⁶ İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Ahmed el-Büstî, *Kitâbü's-Sikât*, Dâru'l-Fikr, 1975, V. 510.

²⁷ İbn Ma'in, Ebû Zekeriyya, Yahyâ b. Ma'in, *Târihu İbn Ma'in*, Merkezu'l- Bahsi'l- İlmiyye, Mekke 1979, III, 102.

²⁸ el-İclî, Ahmed b. Abdullah b. Sâlih Ebû'l-Hasan, *Ma'rifetu's-Sikât*, Mektebetü'd-Dâr, Medine, 1985, II, 334.

²⁹ Nevevî, Ebû Zekeriyya Yahyâ b. Şeref, *Tehzîbu'l-Esmâ ve'l-Lügât*, Dâru'l-İlm, Beyrut, II, 140.

³⁰ Zehebî, *el-Kâşif fi Ma'rifeti Men lehu Rivâyetün fi'l-Kütübî's-Sitte*, Dâru'l-Kible, Cidde, 1992, II, 339.

³¹ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, Dâru'r-Reşid, Suriye, 1986, I, 574.

³² Acâc el-Hafîb, *Râviyetü'l-İslâm Ebû Hureyre*, Mektebetü Vehbe, Kahire, 1982, s. 116.

³³ İbn Hacer, a.g.e, IX, 191; el-Hafîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, Daru'l- Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, ts, V, 333.

³⁴ Hâkim, *Ma'rife*, I, 99.

³⁵ İbn Sa'd, *Tabâkât*, V, 544.

³⁶ Buhârî, *et-Târihu'l-Kebîr*, VIII, 236; İbn Hibbân, *Sikât*, V, 510.

2. Hemmâm b. Münebbih'in Nüshası

Hemmâm b. Münebbih'in *Sahîfesi* mevcut bilgiler ışığında hadis literatürünün eldeki ilk yazılı hadis vesikası olarak kabul edilmektedir.³⁷ Hemmâm'ın hocası Ebû Hureyre'den yazdığı³⁸ bu eser yaklaşık yüz kırk hadis ihtiva etmekte olup rivâyetleri, îmandan ibadete, ahlaktan muamelâta, tarihten kültüre, kıyâmet alâmetlerinden âhîret ahvâline dair çeşitli konuları içermektedir. Bu sebeple Sahîfe, Buhârî ve Müslim'in Sahih'lerinin âdeta bir özeti ve hadis külliyyatının genel karakteristiğini yansıtan küçük bir eser olarak değerlendirilmiştir.³⁹ Hadis edebiyatında ve muhaddisler arasında "Sahîfetu Hemmâm"⁴⁰ ve "es-Sahîfetu's-Sahîha"⁴¹ isimleriyle meşhur olmuştur. Zehebi, hadisçiler arasında bilindiğine işaret etmek üzere bu eseri "nüshatun meşhûratun" lafızları ile ifade eder.⁴² İbn Hacer de bu Sahîfenin meşhur olduğunu ifade eder.⁴³ El-Hatîb el-Bağdâdî, İbnu's-Salâh (643/1245) ve Suyûtî (911/1505) ise, "Hadisçiler arasında meşhur olan bazı nüshalar vardır ki Hemmâm b. Münebbih'in nüshası onlardan biridir." ifadesini kullanmaktadırlar.⁴⁴

Hemmâm b. Münebbih'in Sahîfesi'nin rivâyeti ve şöhret bulması geç bir döneme rastlamaktadır. Ma'mer b. Râşid (152/769) h. 130 yıllarında Yemen'e gitmiş önce İbn Tâvûs ile sonrada San'â'da Hemmâm b. Münebbih ile görüşmüştür.⁴⁵ Bu görüşmede Sahîfe'yi ondan rivâyet etmesi ile bu eser hadisçilerin gündemine taşınmıştır.

Kaynaklarda Sahîfe'nin nakli ile ilgili şu bilgilere rastlamaktayız Ebu'l-Hasen el-Meymûni'nin, Ahmed b. Hanbel'den rivayetüne göre, Ma'mer b. Râşid, Hemmâm'ın ihtiyarlığına yetişmişti. Öyle ki Hemmâm'ın göz kapakları gözlerinin üzerine sarkmıştı. Ma'mer, Sahîfe'yi Hemmâm'dan arz ve kıraat usulü ile almıştı. Önce Hemmâm hadisle-

³⁷ el-Veşli, Abdullah Kasım, *İlmu'l-Hadis fi'l-Yemen*, 1998, San'â, 23; Acâc el-Hatîb, *Râviyyetü'l-İslâm*, s.115

³⁸ Zehebî, *Siyer*, V, 311; Rif'at Fevzî Abdulmuttalib, *Sahîfetu Hemmâm b. Münebbih an Ebî Hureyre*, Mektebetü'l-Hancı, Kahire, 1985, s. 5.

³⁹ Erul, Bünyamin, *Hadislerin Dili, İlk Hadis Belgesi Hemmâm'ın Sahîfesi, -Tertip, Terceme, Yorum-*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2009. s. 9.

⁴⁰ Mizzî, Cemâlüddîn Ebû'l-Haccâc Yusuf, *Tehzîbü'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1400, XXX, 299; Zehebî, *a.g.e.*, V. 312.

⁴¹ Zehebî, *a.g.e.*, V. 311; Kehhâle, Ömer Rıza, *Mü'cemü'l-Müellifin*, Dâru İhyâi't-Turâs, Beyrut, 1957, XIII, 153.

⁴² Zehebî, *Tezkiratü'l-Huffâz*, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1998, I, 77; İbn Hacer, *en-Nüket alâ Kitabi İbni's-Salâh*, İmâdetu'l-Bahsi'l-İlmiyye, Medine, 1984, II, 865.

⁴³ İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 316.

⁴⁴ el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifaye* s. 250; İbnu's-Salâh, *Ulûmü'l-Hadis*, s.120; Suyûtî, Abdurrahman b. Ebû Bekr, *Tedribü'r-Râvî*, Mektebetü'r-Riyâd, Riyad, ts. II, 116.

⁴⁵ İbn Hacer, *a.g.e.*, X, 220; İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed, Abdurrahman b. Ebî Hâtim, *Kitâbü'l-Cerh ve't-Ta'dîl*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1952, V, 89.

rini bir süre Ma'mer'e okumuş, ancak o yorulunca Ma'mer, Sahîfe'yi alarak kalan hadisleri okumuştur. Ma'mer'den Sahîfe'yi nakleden talebesi Abdurrezzâk ise, bu hadislerden hangilerini Hemmâm'ın okuduğunu, hangilerininin Ma'mer tarafından okunduğunu bilmediğini söylemektedir. Yahyâ b. Mâîn'in ifadesine göre Hişâm b. Yusuf (197/813) "Ma'mer bu hadisleri Hemmâm'a arz etti ancak ondan sadece otuz kusur hadis dinleyebildi." dedi.⁴⁶ Sahîfe yaklaşık yüz kırk hadis içermekteydi.⁴⁷

Sahîfe'yi Hemmâm b. Münebbih'den rivâyet eden tek kişi talebesi Ma'mer b. Râşid'dir. Zehebî, Hemmâm'dan Sahîfesi'ndeki hadislerini rivâyet eden tek kişinin Ma'mer b. Râşid olmasına dikkat çekmiş ve şöyle demiştir: "Ebû Hureyre'nin vefatından sonra, Hemmâm yetmiş küsur sene, ondan sonra da Ma'mer yirmi küsur sene yaşamış olmasına rağmen onu Ma'mer'den başka kimse rivâyet etmemiştir"⁴⁸.

Kaynaklardan tespit edebildiğimiz kadarıyla Ma'mer'den Hemmâm'ın hadislerini birçok râvi nakletmiştir.⁴⁹ Ancak Sahîfe'deki hadisleri tümüyle nakleden Abdurrezzâk b. Hemmâm (211/826)'dir. Bununla beraber Ali b el-Medinî'den rivâyet edilen "Abdurrahman b. Mehdi'ye gittim ve ona İbnu'l-Mübarek'in Ma'mer'den onun da Hemmâm'dan rivâyet ettiği sahîfeyi çıkarmasını söyledim."⁵⁰ sözü bizi Abdullah b. Mübarek (181/797)'in de yanında bir Hemmâm Nüshası olduğu kanaatine sevk etmektedir. Belirleyebildiğimiz kadarıyla yirmi kadar râvi bu rivâyetleri Abdurrezzâk b. Hemmâm'dan nakletmişler ve kaynaklara girmesini sağlamışlardır. Ancak bu hadisleri bir bütün olarak eserinde nakleden ve günümüze ulaştıran tek muhaddis Ahmed b. Hanbel'dir. Sahîfe veya nüsha olarak naklettiğini tespit ettiğimiz râviler ise Abdullah İbnü'l-Mübarek,⁵¹ İbn Râhuye (238/852),⁵² Muhammed b. Râfi' (245/859),⁵³ el-Hasen b. Ebi'r-Rebî' (263/877),⁵⁴ Yusuf es- Sülemlî (264/878),⁵⁵ ve İshak b. İbrahim ed- Deberî (285/898)'dir.⁵⁶

⁴⁶ İbn Ma'în, Târih, III, 81; İbn Ebî Hâtim, Cerh, VIII, 257.

⁴⁷ Mizzî, Tehzîb, XXX, 299 Zehebî, Siyer, V. 312.

⁴⁸ Zehebî, a.g.e, V. 312.

⁴⁹ Mizzî, a.g.e, XXX, 298.

⁵⁰ İbn Adıyy, Ebû Muhammed Abdullah, el-Kâmil fi Duafâi'r-Ricâl, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1998, I, 109.

⁵¹ İbn Adıyy, a.g.e, I, 109.

⁵² İbn Hacer, Fethu'l-Bârî fi Şerhi'l- Câmi'i's- Sahih li'l-Buhâri, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1379, XII, 423.

⁵³ Nevevî, el-Minhâc Şerhu Sahihî'l-Müslim b. el-Haccâc, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, 1392, I, 22; İbnu's-Salâh, Mukaddime, I, 120; Suyûtî, Tedrîb, II, 117.

⁵⁴ İbn Râfi', Takiyyuddın es-Selâmi, el-Vefeyât, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1982, I, 34.

⁵⁵ Muhammed Hamidullah, Hemmâm b. Münebbih'in Sahîfesi, çev. Talat Koçyiğit, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1967, s. 53.

⁵⁶ İbn Hacer, Fethu'l-Bârî, IV, 160.

Yukarıda verdiğimiz isimler bu Sahîfe'yi müstakil şekliyle rivayet etmiş ve nesilden nesile ulaşmasını sağlamıştır. Sonraki nesillerde Sahîfe icazetle nakledilirken Abdurrezzâk b. Hemmâm'dan sonraki râviler olarak bu isimler karışımıza çıkmaktadırlar.

İbn Hacer, el-Mu'cemu'l-Mufehres isimli eserinde Hemmâm Sahîfesini aldığı isnadı şu şekilde vermektedir:

“Salahiye'de Şam'da Abdurrahman b. Amr b. Abdulhâfız el-Verrâk'a okudum. Ve bize Ebu'l-Hayr b. Ebi'l-Sa'd el-Alâî kitabından rivâyet etti. İkisi dedi ki “Bize el-Şeref Abdullah b. el-Hasan b. el-Hâfız rivâyet etti.” Birincisi kıraâten ve icâzetten dedi. İkincisi semâen dedi. Hasan el-Hâfız “Bize Muhammed b. Sa'd el-Kâtib ve Ebû Hureyre İbnu'z-Zehebî icâzetten rivâyet etti.” İkisi “Bize Yahyâ b. Muhammed b. Sa'd rivâyet etti.” dediler. Yahyâ “Bana babam rivâyet etti.” dedi. Ve Ebû Hureyre “Bize Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Asker rivâyet etti.” dedi. Ali b. Asker “Bize Muhammed b. Sa'd rivâyet etti.” dedi. Muhammed “Bize Yahyâ b. Mahmûd rivâyet etti.” dedi Yahyâ “Bize Ebû Ali el-Haddâd rivâyet etti.” dedi. Ebû Ali “Bize Ebû Nuaym rivâyet etti ki, o Sahîfe'yi âli ve nâzil olarak toplayandır.” dedi.⁵⁷

Sahîfe'yi nüsha olarak nakleden isimlerden yalnızca Ahmed Yusuf es-Sülemî'nin nüshası gün yüzüne çıkarılabilmıştır. Yusuf es-Sülemî tariki ile Şam ve Berlin'de bulunan iki farklı nüsha Muhammed Hamidullah tarafından neşre hazırlanmış ve ilk baskısı 1953'de Şam'da yapılmıştır.

3.Nüşanın İsmi Ortaya Çıkışı

Hemmâm b. Münebih'in Sahîfesinin isminin nasıl ortaya çıktığı veya Sahîfe'ye bu ismi kimin verdiği hakkında değişik görüşler bulunmaktadır. Sahîfe'yi gün yüzüne çıkaran Muhammed Hamidullah, Ebû Hureyre'nin, Abdullah İbn Amr el-Âs'ın es-Sâhifetu's-Sâdıka kavramına imrenerek taklit ettiği ve Sahîfe'sine es-Sahîfetu's-Sahiha ismini verdiği düşüncesindedir.⁵⁸ Acâc el-Hatîb ise bu ismin Hemmâm tarafından verildiği kanaatindedir.⁵⁹

⁵⁷ İbn Hacer, *el-Mu'cemu'l-Mufehres ev Tecridu Esânidi'l-Kütübi'l-Meşhûre ve'l-Eczâi'l-Mensûre*, Müessesü'r-Risâle, Beyrut, 1998, I, 310.

⁵⁸ M. Hamidullah, Hemmâm b. Münebih'in Sahîfesi, s. 50.

⁵⁹ Acâc el-Hatîb, Ebû Hureyre, s.116.

Biz Hemmâm'ın rivâyetleri veya Sahîfesi için tarihsel süreçte ne tür isimler kullanıldığını veya hangi atıflarda bulunulduğunu araştırdığımızda şu sonuçlarla karşılaştık:

Hişâm b. Yusuf,⁶⁰ İbnu'l-Medinî,⁶¹ İbn Maîn gibi ilk dönem muhaddisleri Sahîfe'deki hadislere "Ehâdisu Hemmâm; Hemmâm'ın hadisleri" lafzı ile atıfta bulunmuşlardır.⁶² Örneğin, Yahyâ b. Maîn, Sahîfe'de tek isnadla nakledilen Hemmâm hadisleri için "Hemmâm hadislerinin taktî' edilmesinde bir sakınca yoktur" demektedir.⁶³

"Sahîfetu Hemmâm" tamlamasını eserlerinde kullanan müellifler ve eserleri ise şu şekildedir:

Beyhâkî (458/1066) es-Sünenü's-Sağîr,⁶⁴

Sem'ânî (562/1167) et-Tahbîr fi Mu'cem'il-Kebîr,⁶⁵

İbnu'l-Kattân el-Fâsî (628/1231) Beyânu'l-Vehm ve'l-İhâm fi Kitâbi'l-Ahkâm,⁶⁶

İbrahim b. Muhammed es-Sayrâfînî (641/1243), el-Müntehab min Kitâbi's-Siyâk li Târihi Nisâbûr,⁶⁷

İbnu's-Salâh (643/1245) Sıyânetu Sahihi Müslim, Mukaddime,⁶⁸

Nevevî (676/1277) el-Minhâc,⁶⁹

Muhammed b. İbrâhim b. Cemâ'a (733/1333) el-Menhelu'r-Ravî,⁷⁰

Mizzî (742/1338) Tehzîbu'l-Kemâl,⁷¹

Zehebî (748/1347) el-Uluvv li'l-Aliyyi'l-Ğaffâr, Târihu'l-İslâm, Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ, Mizânu'l-İ'tidâl,⁷²

⁶⁰ İbn Ebî Hâtim, el-Cerh, VIII, 257.

⁶¹ el-Hatîb el-Bağdâdî, Târihu Bağdâd, V, 333.

⁶² İbn Maîn, Târih, I, 19.

⁶³ İbn Ma'in, a.g.e, III, 128.

⁶⁴ Beyhâkî, **es-Sünenü's-Sağîr**, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1412, VII, 436.

⁶⁵ Sem'ânî, **et-Tahbîr fi Mu'cem'il-Kebîr**, Riesâti Divâni'l-Evkâf, Bağdâd, 1975, I, 192.

⁶⁶ İbnu'l-Kattân el-Fâsî, **Beyânu'l-Vehm ve'l-İhâm fi Kitâbi'l-Ahkâm**, Dâru Taybe, Riyâd, 1997, II, 72.

⁶⁷ es-Sayrâfînî, Ebû İshak İbrahim b. Muhammed, **el-Müntehab min Kitâbi's-Siyâk li Târihi Nisâbûr**, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1414, I, 47.

⁶⁸ İbnu's-Salâh, **Sıyânetu Sahihi Müslim mine'l-İhlâl ve'l-Galat ve Himâyetuhu mine'l-İskât ve's-Sakat**, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmi, Beyrut, 1408, I, 95, 104; Mukaddime, I, 120

⁶⁹ Nevevî, el-Minhâc, I, 22, 24;III, 184.

⁷⁰ İbn Cemâ'a, Muhammed b. İbrâhim, **el-Menhelu'r-Ravî**, Dâru'l-Fikr, Dımeşk, 1406, Şam, 1406, I, 103.

⁷¹ Mizzî, **Tehzîbu'l-Kemâl**, III, 140; XXX, 299.

- Selâhuddin Halil b. Aybek (764/1363) el-Vâfi bi'l-Vefeyât,⁷³
 Takiyyuddin İbn Râfi' es-Selâmi (774/1372) el-Vefeyât,⁷⁴
 Ebû İshâk el-Ebnâsî (802/1400) eş-Şezzâu'l-Feyâh,⁷⁵
 el-İrâkî (806/1403) et-Takyîd ve'l-İzâh, Tuhfetu't-Tahsîl fi Zikri Ruvâti'l-Merâsîl,⁷⁶
 Ebu't-Tayyîb el-Mekkî (832/1429) Zeylu't-Takyîd fi Ruvâti's-Sünen ve'l-Esânid,⁷⁷
 İbn Hacer (852/1448) Fethu'l-Bârî, Tehzibu't-Tehzîb, Lisânu'l-Mizân, el-Mu'cemu'l-Mufehres,⁷⁸
 Bedruddîn Aynî (855/1451) Umdetu'l-Kârî,⁷⁹
 Sehâvî (902/1497) Fethu'l-Muğis,⁸⁰
 Suyûtî (911/1505) Tedrîbu'r-Râvî,⁸¹
 “Nüşatu Hemmâm” tamlamasını kullanan müellifler ve eserleri ise şunlardır:
 Ebû Mes'ûd b. Muhammed b. Ubeyd ed-Dimeşkî (401/1011) Kitâbu'l-Ecvibe,⁸²
 el-Hatîb el- Bağdâdi (463/1071) el-Kifâye,⁸³
 İbn Neccâr el-Bağdâdi (643/1245) Zeylu Târihi Bağdâd,⁸⁴

⁷² Zehebî, **el-Uluvv li'l-Aliyyi'l-Ğaffâr**, Mektebetü Advâi's-Selef, Riyâd, 1995, I, 22; **Târihu'l-İslâm**, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabi, Beyrut, 1407, VIII; 556, XXX, 73; Siyer, V, 312, IX, 571; **Mizânu'l-İ'tidâl fi Nakdi'r-Ricâl**, Matbeatu's-Seâde, Mısır, 1325, III, 476.

⁷³ es-Safadî, Salahuddin Halil b. Aybek, **el-Vâfi bi'l-Vefeyât**, Dâru İhyâi't-Türâs, Beyrut, 1420, XVII, 71.

⁷⁴ İbn Râfi', *el-Vefeyât*, I, 368.

⁷⁵ el-Ebnâsî, Ebû İshâk Burhanuddin İbrahim b. Musa b. Eyyub, **el-Şezzâu'l-Feyâh min Ulûmi İbni's-Salâh**, Mektebetür'-Rüşd, Riyâd, 1998, I, 376.

⁷⁶ el-İrâkî, el-Hâfiz Zeynuddin Abdurrahim b. el-Hüseyn, **et-Takyîd ve'l-İzâh Şerhu Mukaddimetü İbni's-Salâh**, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1970, I, 236; **Tuhfetu't-Tahsîl fi Zikri Ruvâti'l-Merâsîl**, Mektebetü'r-Rüşd, Riyâd, 1999, I, 338.

⁷⁷ Ebu't-Tayyîb el-Mekkî, Takiyyuddin Muhammed b. Ahmed b. Ali, **Zeylu't-Takyîd fi Ruvâti's-Sünen ve'l-Esânid**, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1410, II, 31, 83, 90.

⁷⁸ İbn Hacer, **Fethu'l-Bârî**, I, 39, 63; VI, 616; XI, 518; Tehzib, I, 276; Lisânu'l-Mizân, V, 67; el-Mu'cemu'l-Mufehres, I, 310.

⁷⁹ Aynî, Bedruddin Ebû Muhammed Mahmud b. Ahmed, **Umdetu'l-Kârî Şerhu Sahîhi 'l-Buhârî**, Kahire-1972, V, 123, XXXIII, 460.

⁸⁰ Sehâvî, Şemsuddin Muhammed b. Abdurrahman, **Fethu'l-Muğis Şerhu Elfiyeti'l-Hadis**, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1403, II, 287.

⁸¹ Suyûtî, *Tedrîbu'r-Râvî*, I, 99.

⁸² Ebû Mes'ûd b. Muhammed b. Ubeyd ed-Dimeşkî, **Kitâbu'l-Ecvibe li'ş-Şeyh Ebî Mes'ûd ammâ Eşkele eş-Şeyh ed-Dârukutnî ala Sahîhi Müslim b. el-Hâccâc**, Dâru'l-Verrâk, Riyâd, 1998, s.300.

⁸³ el-Hatîb el- Bağdâdi, *el-Kifâye*, 214.

İbnu's-Salâh (643/1245) Mukaddime,⁸⁵

Nevevî (676/1277) et-Takrîb,⁸⁶

İbn Dakîk el-İd (702/1303) el-İktirâh,⁸⁷

Muhammed b. İbrâhim b. Cemâ'a (733/1333) el-Menhelu'r-Ravî,⁸⁸

Zehebî (748/1347) el-Mûkıza fi İlmi Mustalahi'l- Hadîs,⁸⁹

Muhammed b. Câbir el-Vâdî el-Âşî et-Tunûsî (749/1348) Bernâmeucu'l-Vâdî,⁹⁰

Ebû İshâk el-Ebnâsî (802/1400) eş-Şezzâu'l-Feyâh⁹¹

İbnu'l-Mulakkin (804/1402) el-Mukni' fi Ulûmi'l-Hadis,⁹²

el-İrâkî (806/1403) et-Takyîd ve'l-İzâh, Şerhu't-Tebşira ve't-Tezkirâ,⁹³

İbn Hacer (852/1448) Fethu'l-Bârî, Tağlîku't-Ta'lik,⁹⁴

Aynî (855/1451) Umdetu'l-Kârî,⁹⁵

Sehâvî (902/1497) Fethu'l-Muğis,⁹⁶

Suyûtî (911/1505) Tedrîb,⁹⁷

“es-Sahîfetu's-Sahîha” kavramını kullanan ilk müellif ise;

Zehebi (748/1347), Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ isimli eserinde “es-Sahîfetu's-Sahîha” ve “Sâhibu's-Sahîfe” ifadelerini kullanmaktadır.⁹⁸

⁸⁴ İbnu'n-Neccâr, Ebû Abdullah Muhammed b. Mahmed İbnu'l-Hasen, **Zeylu Tarihu Bağdad**, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1997, V, 132.

⁸⁵ İbnu's-Salâh, Mukaddime, I, 120.

⁸⁶ Nevevî, **et-Takrîb ve't-Teysîr li Ma'rifeti Süneni'l-Beşîr ve'n-Nezîr**, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1985, s. 77.

⁸⁷ İbn Dakîk el-İd, el-İktirâh, I, 15.

⁸⁸ İbn Cemâ'a, el-Menhelu'r-Ravî, I, 103.

⁸⁹ Zehebî, **el-Mûkıza fi İlmi Mustalahi'l- Hadîs**, Mektebü'l-Matbûâtî'l-İslamiyye, Halep, 1405, I, 63.

⁹⁰ et-Tunûsî, Muhammed b. Câbir el-Vâdî el-Âşî, **Bernâmeucu'l-Vâdî**, Dâru'l-Mağribi'l-İslâmî, Beyrût, 1400, I, 234.

⁹¹ el-Ebnâsî, **eş-Şezzâu'l-Feyâh**, I, 375.

⁹² İbnu'l-Mulakkin, Sirâcuddin Ömer b. Ali b. Ahmed, **el-Mukni' fi Ulumi'l-Hadis**, Dâru Fevvâz, 1998, I, 386.

⁹³ el-İrâkî, et-Takyîd ve'l-İzâh, I, 236; **Şerhu't-Tebşira ve't-Tezkirâ**, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, ts. II, 8.

⁹⁴ İbn Hacer, **Fethu'l-Bârî**, I, 347, 387; IV, 160; VI, 463; XII, 216, 332, 423; **Tağlîku't-Ta'lik alâ Sahîhi'l-Buhârî**, el-Mektebü'l-İslâmî, Beyrut, 1405, II, 163.

⁹⁵ Aynî, Umdetu'l-Kârî, II, 180; V, 290.

⁹⁶ Sehâvî, Fethu'l-Muğis, II, 285.

⁹⁷ Suyûtî, Tedrîb, II, 116, 117.

Selahuddin Halil b. Aybek (764/1363), el-Vâfi bi'l-Vefeyât, isimli eserinde "Sâhibu's-Sahîha" ve "Sâhibu's-Sahîfe" kavramlarını kullanmaktadır.⁹⁹

Ziriklî (1396/1976) el-A'lâm:¹⁰⁰ Cevâd Ali (1408/1987) el-Mufassal;¹⁰¹ Ömer Rıza Kehhâle (1408/1987) Mûcemü'l-Müellifin¹⁰² isimli eserlerinde "es-Sahîfetu's-Sahîha" kavramlarını kullanmışlardır.

Birer yerde ise Muhammed b. Câbir el-Vâdî el-Âşî et-Tunusî (749/1348) Bernâme-cu'l-Vâdî isimli eserinde "Cüz'ün fihi Nüshatu Hemmâm b. Münebbih"¹⁰³ ve Sem'ânî (562/1162) et-Tahbîr fi Mu'cem'il-Kebîr isimli eserinde, "Kitâbu Sahîfeti Hemmâm b. Münebbih"¹⁰⁴ lafızlarını kullanmışlardır.

İbn Hayr el-İşbîlî (575/1179) ise Fihrist'inde "Kitâbu Nüshati Hişâm b. Münebbih an Ebû Hureyre" şeklindeki başlıkta muhtemelen istinsah ya da matbaa hatasından kaynaklanarak Hemmâm kelimesini Hişâm olarak vermiştir.¹⁰⁵

Sonuç

Yukarıda verdiğimiz bilgiler ışığında edindiğimiz kanaat, Hemmâm'ın Sahîfe-si'nin başlangıçta herhangi bir isme sahip olmadığıdır. Yani ilk iki veya üç asırda "Sahîfetu Hemmâm b. Münebbih" veya "es-Sahîfetu's-Sahîha" diye bir kavram söz konusu değildi. Ne Hemmâm b. Münebbih ne de Kütübi Sitte'ye ulaşınca kadar da herhangi bir râvi bu sahîfeye böyle bir isim vermiş değildir.

Ma'mer b. Râşid ve Hemmâm arasında vuku bulan arz ve kıraat olayını ve Hemmâm'ın bu hadisleri Ebû Hureyre'den rivayet ettiğini o dönemin meşhur muhaddisleri bilmektedir. Bu arz ve kıraat olayını nakledenlerden birisi San'â kadısı Hişâm b. Yusuf'tur. Diğeri ise Abdurrezzak b. Hemmâm'dır. Bu rivayeti Hişâm b. Yusuf'tan nakledenlerden birisi de Yahyâ b. Main'dir. Ayrıca Abdurrezzak'tan Hemmâm'ın rivayetlerini kaynaklarda tespit ettiğimiz kadarıyla yirmi kadar râvi nakletmiştir. Bu râviler arasında Ali b. el-Medinî, Ahmed b. Hanbel gibi meşhur muhaddisler de vardır. Bununla beraber bu râvilerin Abdurrezzak'tan Hemmâm'ın rivayetlerini nakletmeleri ve bu

⁹⁸ Zehebi, Siyer, V, 311.

⁹⁹ Halil b. Aybek, el-Vâfi bi'l-Vefeyât, XXVII, 222.

¹⁰⁰ Ziriklî, el-A'lâm, VIII, 94.

¹⁰¹ Cevâd Ali, *el-Mufassal fi Tarihi'l-Arap Kable'l-İslâm*, Dâru's-Sâkî, Medine 2001, XVI, 384.

¹⁰² Kehhâle, Ömer Rıza, *Mûcemü'l-Müellifin*, Dâru İhyau't-Turâs, Beyrut, 1957, XIII, 153.

¹⁰³ et-Tunusî, *Bernâme-cu'l-Vâdî*, I, 234.

¹⁰⁴ Sem'ânî, *et-Tahbîr fi Mu'cem'il-Kebîr*, I, 192.

¹⁰⁵ İbn Hayr el-İşbîlî, Ebû Bekr Muhammed b. Hayr b. Ömer b. Halife, *Fihrist*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1998, I, 137.

Sahîfe'nin isminden hiçbirinin haberdar olmadıklarını iddia etmek mümkün değildir. Kütübi Sitte ve diğer hadis kitaplarına Hemmâm'ın rivayetlerini nakleden bu râvilerin hepsi Hemmâm'ın "Bu hadisler Ebû Hureyre'nin bize naklettiği hadislerdir" ifadesini kullanarak naklettiklerini görmekteyiz. Yani hiçbiri "Sahîfetu Hemmâm" veya "es-Sahîfetu's-Sahîha" kavramlarını kullanmamışlardır.

Yukarıda da verdiğimiz üzere "Sahîfetu Hemmâm" kavramının ilk kullanımını h. V. asırda Beyhâki'nin (458/1066) es-Sünenü's-Sağîr'inde görmekteyiz. "Nüşatu Hemmâm" kavramı ise Ebû Mes'ûd b. Muhammed b. Ubeyd ed-Dimeşki'nin (401/1011) Kitabu'l-Ecvibe isimli eserinde yer almıştır. "es-Sahîfetu's-Sahîha" ifadesi ise ilk defa h. VIII. asırda Zehebi (748/1347) tarafından kullanılmıştır.

Kanaatimize göre bu isimde bir Sahîfe 'ye Ebû Hureyre'nin bizzat kendisi sahip olsaydı ya da Hemmâm b. Münebbih Sahîfe'ye herhangi bir isim vermiş olsaydı hiç şüphesiz gizli kalmayacak ve şöhret bulacaktı.

Kaynakça

- Acâc el-Hatîb, **Râviyetü'l-İslâm Ebû Hureyre**, Mektebetü Vehbe, Kahire, 1982.
- Acioğlu Mustafa, **Hadis İlmihali**, Kayıhan Yay, İstanbul, 2010.
- el-A'zamî, Muhammed Mustafa, **İlk Devir Hadis Edebiyatı**, çev. Hulusi Yavuz, İz Yay, İstanbul, 1993.
- Beyhâki, **es-Sünenü's-Sağîr**, I-IX, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1412.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl, **el-Câmi'u's-Sahîh**, I-VI, tahk. Mustafa Dîb el-Boğa, Dâru İbn Kesîr, Beyrut-1987.
- _____, **et-Târihu'l-Kebîr**, I-VIII, Dâru'l-Fikr, Beyrut, ts, VIII, 236.
- Dârakutnî, Ebu'l-Hasen Ali b. Ömer, **Sünen**, I-IV, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1966.
- Ebû Mes'ûd b. Muhammed b. Ubeyd ed-Dimeşki, **Kitâbu'l-Ecvibe li's-Şeyh Ebî Mes'ûd amma Eşkele eş-Şeyh ed-Dârekutnî ala Sahîhi Müslim b. el-Haccâc**, Dâru'l-Verrâk, Riyâd, 1998.
- Ebu't-Tayyîb el-Mekkî, Takiyüddin Muhammed b. Ahmed b. Ali, **Zeylu't-Takyîd fi Ruvâti's-Sünen ve'l-Esânid**, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1410.
- Ebnâsî, Ebû İshâk Burhanuddin İbrahim b. Musa b. Eyyub, **el-Şezzâu'l-Feyâh min Ulûmi İbni's-Salâh**, I-II, Mektebetür'-Rüşd, Riyâd, 1998.
- Erul, Bünyamin, **Hadislerin Dili, İlk Hadis Belgesi Hemmâm'ın Sahîfesi, Tertip, Terceme, Yorum**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2009.
- Cevâd Ali, **el-Mufassal fi Tarihi'l-Arap Kable'l-İslâm**, I-XX, Dâru's-Sâki, Medine 2001.
- Hâkim, Ebû Abdullâh Muhammed b. Abdullâh en-Neysâbûrî, **Ma'rifeu Ulûmi'l-Hadis**, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1977.
- el-Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit, **el-Câmi' li Ahlâki'r-Râvi ve Âdâbi's-Sâmi'**, I-II, Mektebetü'l-Mearif, Riyâd, 1403.
- _____, **el-Kifâye fi İlmî'r-Rivâye**, el-Mektebetü'l-İlmiyye, Medine, ts.
- _____, **Târihu Bağdâd**, I- XIV, Daru'l- Kütübü'l- İlmiyye, Beyrut, ts.

- Irâkî, el-Hâfız Zeynuddin Abdurrahim b. el-Hüseyn, **Şerhu't-Tebşira ve't-Tezkirâ**, I-II, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, ts.
- _____, **et-Takyîd ve'l-İzâh Şerhu Mukaddimetü İbni's-Salâh**, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1970.
- _____, **Tuhfetu't-Tahsil fi Zikri Ruvâti'l-Merâsîl**, Mektebetü'r-Rüşd, Riyâd, 1999.
- İbn Cemâa', Muhammed b. İbrâhim, **el-Menhelu'r-Ravî**, Dâru'l-Fikr, Dimeşk, 1406, Şam, 1406.
- İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed, Abdurrahman b. Ebî Hâtim, **Kitâbü'l-Cerh ve't-Ta'dîl**, I-IX, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1952.
- İbn Hacer, Şihâbüddîn Ebû'l-Fadl Ahmed b. Ali, **Fethu'l-Bârî fi Şerhi'l- Câmi'î's-Sahih li'l-Buhari**, I-XIII, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1379.
- _____, **el-İsâbe fi Temyizi's- Sahâbe**, I-VIII, Beyrut, 1412.
- _____, **el-Mu'cemu'l-Mufehres ev Tecridu Esânidi'l-Kütübi'l-Meşhûre ve'l-Eczâi'l-Mensûre**, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1998.
- _____, **en- Nüket alâ Kitabi İbni's-Salah**, I-II, İmâdetu'l- Bahsi'l- İlmiyye, Medine, 1984.
- _____, **Tabsîru'l-Müntebih**, I-IV, el-Mektebebetü'l-İlmiyye, Beyrut, ts.
- _____, **Tağlîku't-Ta'lik alâ Sahîhi'l-Buhârî**, I-V, el-Mektebü'l-İslâmî, Beyrut, 1405.
- _____, **Takrîbu't-Tehzîb**, Dâru'r-Reşid, Suriye, 1986.
- _____, **Tehzîbu't-Tehzîb**, I-XII, Dâru'l-Fikr, 1404.
- İbn Hanbel, Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Mervezî, **İlel ve Ma'rifetu'r-Ricâl**, I-III, el-Mektebü'l-İslâmî, Beyrut, 1988.
- _____, **Müsned**, I-VI, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.
- İbn Hayr el-İşbili, Ebû Bekr Muhammed b. Hayr b. Ömer b. Halife, **Fihrist**, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1998.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Ahmed el-Büstî, **Kitâbü's- Sikât**, I-IX, Dâru'l- Fikr, 1975.
- İbnu'l-Kattân el-Fâsî, **Beyânu'l-Vehm ve'l-İhâm fi Kitâbi'l-Ahkâm**, I-VI, Dâru Taybe, Riyâd, 1997.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, **el-Meârif**, Beyrut, 1970.
- İbn Ma'in, Ebû Zekeriyya, Yahyâ b. Ma'in, **Târihu İbn Ma'in**, I-IV, Merkezu'l- Bahsi'l-İlmiyye, Mekke 1979.
- İbnu'l-Mulakkin, Sirâcuddin Ömer b. Ali b. Ahmed, **el-Mukni' fi Ulumi'l-Hadis**, Dâru Fevvâz, 1998.
- İbnu'n-Neccâr, Ebû Abdullah Muhammed b. Mahmed İbnu'l-Hasen, **Zeylu Târihu Bağdâd**, I-V, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1997.
- İbn Râfî', Takiyyuddin es-Selâmi, **el-Vefeyât**, I-II, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1982.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd, **et-Tabâkâtü'l- Kebîr**, I-VII, Dâru Sâdır, Beyrut, ts.
- İbnu's Salâh, Ebû Amr Osman b. Abdurrahman eş-Şehrezûrî, **Ma'rifetu Envâi Ulûmu'l- Hadis**, Mektebetü'l-Farâbî, Beyrut, ts.
- _____, **Sıyânetu Sahîhi Müslim mine'l-İhlâl ve'l-Galat ve Himâyetuhu mine'l-İskât ve's-Sakat**, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut, 1408.
- İclî, Ahmed b. Abdillâh b. Salih Ebû'l- Hasan, **Ma'rifetu's-Sikât**, I-II, Mektebetü'd- Dâr, Medine, 1985.
- Kadı İyâz, İbn Musa el-Yahsûbî, **el-İlmâ' İla Ma'rifeti Usûli'r-Rivâye ve Takyîd's-Sema'**, Dâru't-Turâs, Kahire, 1970.
- Kehhâle, Ömer Rıza, **Mû'cemü'l-Müellifin**, I-XII, Dâru İhyai't- Turâs, Beyrut, 1957.
- Koçyiğit, Talat, **Hadis İstılahları**, A.Ü. İ.F. Yay. Ankara, 1980.
- Muhammed Hamidullah, **Hemmâm b. Münebbih'in Sahîfesi**, çev. Talat Koçyiğit, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1967.

- Müslim, Ebû Huseyn Müslim el-Haccâc, **el-Câmiu's-Sahîh**, I-IV, Dâru İhyâi't-Turâs, Beyrut, ts.
- Mizzî, Cemâlüddîn Ebû'l-Haccâc Yusuf, **Tehzîbü'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl**, I-XXXVII, Müessesetu'r-Risâle, Beyrut, 1400.
- Nevevî, Ebû Zekeriyya Yahyâ b. Şeref, **el-Minhâc Şerhu Sahîhi'l-Müslim b. el-Haccâc**, I-XVIII, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, 1392.
- _____, **et-Takrîb ve't-Teysîr li Ma'rifeti Süneni'l-Beşîr ve'n-Nezîr**, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1985.
- _____, **Tehzîbü'l-Esmâ ve'l-Lügât**, I-III, Dâru'l-İlm, Beyrut, ts.
- Râmahurmuzî, Hasan b. Abdurrahman, **el-Muhaddisu'l-Fâsıl Beyne'r-Râvî ve'l-Vâî**, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1404.
- Rîf'at Fevzî, Abdulmuttalib, **Sahîfetu Hemmâm b. Münebbih an Ebî Hureyre**, Mektebetü'l-Hancı, Kahire, 1985.
- Safadî, Salahuddin Halil b. Aybek, **el-Vâfi bi'l-Vefeyât**, I-XXIX, Dâru İhyâi't-Turâs, Beyrut, 1420.
- Sandıkçı Kemal, **İlk Üç Asırda İslam Coğrafyasında Hadis**, DİB Yay, Ankara, 1991.
- es-Sayrâfînî, Ebû İshak İbrahim b. Muhammed, **el-Müntehab min Kitâbi's-Siyâk li Târîhi Nisâbü'r**, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1414.
- Şehâvî, Şemsuddin Muhammed b. Abdurrahman, **Fethu'l-Muğis Şerhu Elfiyeti'l-Hadis**, I-III, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1403.
- Sem'ânî, Ebû Said Abdulkerim b. Muhammed b Mansur, **Ensâb**, I-V, Merkezu'l-Hedemât, Beyrut, 1998.
- _____, **et-Tahbîr fi Mu'cem'il-Kebîr**, I-II, Riesati Divâni'l-Evkâf, Bağdâd, 1975.
- Sezgin, Fuâd, **Târîhu't-Türâsi'l-Arabî (et-Tedvînü't-Târîhî)**, Arapça'ya nakl. Mahmud Fehmi Hicâzî, Riyad, 1991.
- Subhi Salih, **Ulûmu'l-Hadîs ve Mustalâhuhu**, Dâru'l-İlm, Beyrut, 2009.
- Suyûtî, Abdurrahman b. Ebû Bekr, **Tedribü'r-Râvî**, I-II, Mektebetü'r-Riyâd, Riyad, ts.
- et-Tunûsî, Muhammed b. Câbir el-Vâdî el-Âşî, **Bernâmecu'l-Vâdî**, Dâru'l-Mağribi'l-İslâmî, Beyrût, 1400.
- Uğur. Müctebâ, **Hadis İlimleri Edebiyatı**, TDV, Ankara, 1996.
- Veşli, Abdullah Kasım, **İlmu'l-Hadis fi'l-Yemen**, San'â, 1998.
- Yardım Ali, *Hadis I-II*, Damla Yay. İstanbul, 1997.
- Zehebî, **el-Kâşif fi Ma'rifeti Men lehu Rivâyetün fi'l-Kütübi's-Sitte**, I-II, Dâru'l-Kible, Cidde, 1992.
- _____, **Mizânu'l-İ'tidâl fi Nakdi'r-Ricâl**, I-III, Matbeatu's-Seâde, Mısır, 1325.
- _____, **el-Mûkıza fi İlmi Mustalahi'l-Hadîs**, Mektebü'l-Matbûati'l-İslamiyye, Halep, 1405.
- _____, **Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ**, I-XXIII, Müessesetu'r-Risâle, Beyrut, 1993.
- _____, **Târîhu'l-İslâm**, I-LII, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1407.
- _____, **Tezkiratü'l-Huffâz**, I-IV, Dâru 'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1998.
- _____, **el-Uluvv li'l-Aliyyi'l-Ğaffâr**, Mektebetü Advâi's-Selef, Riyâd, 1995.
- Ziriklî, Hayruddin Muhammed b. Ali b. Mumammed b. Fâris, **el-A'lâm**, I-VIII, Dâru'l-İlm, Beyrut, 2002.